

cognition (the contain cognitive and axiological stratification) and structuring (creative rethinking of the reality), means of impetus on the recipient's consciousness and emotional world, focusing in itself the different edges of addressee's experience.

Key words: semantic and stylistic dominants, tropeic structures, individually authorial picture of the world, poetry text, concept, inner form (IF) of word.

УДК 811.161.2'373.611

Анна Руссу

СПЕЦИФІКА ПРЕФІКСІВ ВІД- І РОЗ- У ДІЄСЛІВНИХ ТЕРМІНАХ ЗІ ЗНАЧЕННЯМ «ЗВОРОТНА ДІЯ»

Здійснено спробу проаналізувати закономірності застосування префіксів від- (віді-, од-, оді-) і роз- (рози-) на позначення зворотної дії у словниках 20-х – першої половини 30-х рр. ХХ ст. Запропоновано моделі дієслівного термінотворення із названими префіксами та виявлено найпродуктивніші з них. Зроблено висновки, що кожен із префіксів, попри спільну семантику «зворотна дія», використовують на позначення різних за характером дій та процесів.

Ключові слова: термінотворення, дієслово, префікс, «зворотна дія», 20-і – перша половина 30-х рр. ХХ ст.

Постановка наукової проблеми та її значення. Аналіз досліджень цієї проблеми. У термінознавстві значне місце посідає питання про особливості морфологічного творення термінів. Термінологію окремих галузей знань побудовано за загальними правилами словотворення, що їх вироблено в дослідженнях О. Безпояско, К. Городенської, Т. Возного, В. Горпинича, В. Грещука, Є. Карпіловської, Н. Клименко, І. Ковалика, М. Плющ та багатьох інших [1; 3; 4; 5; 10; 12; 13; 20]. Проте, як указують В. Даниленко, В. Лейчик, термінологічне словотворення має низку особливостей порівняно із загальномовним [6; 16]. Зокрема, термінотворення – це завжди свідомий процес, а не стихійний, а тому є контрольованим і регульованим [6, с. 91]. У зв'язку з цим актуальною є ідея про запровадження на рівні морфологічного термінотворення словотворчих морфем, які б для виражали конкретне значення і виконували класифікаційну функцію [6, с. 63-66; 11, с. 2-6; 16, с. 21-25; 24, с. 49].

Важливим питанням у цьому напрямі є дослідження впливу російської мови на українську терміносистему та доцільність уживання тих словотворчих засобів, що їх українській мові накинута штучно. На рекомендації замінити низку українських термінів на ті, що подібні до російських за звучанням, словотворенням, граматичними ознаками, орфографією, натрапляємо в бюлетенях другої половини 30-х рр. ХХ ст [2; 7; 9]. У багатьох випадках така заміна була невиправданою. Наприклад, запропоновано уживати суфікс **-чик (-щик)** на позначення особи діяча, подібно до російської мови, замість суфікса **-ник**: *рядчик – рядник, камеронщик – камеронник* [2, с. 251]. За спостереженнями О. Рембецької, префікс **-ник** на той час був уживанішим [22]. Тобто спостерігаємо витіснення словотвірної моделі, що прижилася в мові, й орієнтацію на російську деривацію.

Актуальним залишається аналіз засад термінотворення, вироблених у період 20-ї – перша половина 30-х рр. ХХ ст. Здобутки термінознавців і лексикографів цього періоду після появи заборонних бюлетенів другої половини 30-х рр. ХХ ст. вилучено з ужитку, й довгий час вони залишалися маловивченими. В останні роки активізувалося дослідження цього питання [11; 14; 18; 19]. У нашій праці зосередимо увагу на аспекті, що його вивчено недостатньо, а саме: префіксальному дієслівному термінотворенні. На важливість такого аналізу вказує неоднозначність потрактування семантики окремих префіксів. Так, деякі науковці наголошують, що префікс **роз-** (**розі-**) у значенні «повернення до попереднього стану» заступив префікси **від-** (**віді-, од-, оді-**), **зне-** під впливом радянської мовної політики, а тому варто використовувати терміни *відморозувати, знепорядковувати, знекиснювати* [14, с. 10-13]. Натомість в інших дослідженнях префікс **роз-** розглядають у контексті «зворотного значення», наводячи як приклад дієслова *розморозити, розчарувати, розмінувати, розбратати* [23, с. 265-266; 26, с. 241-242]. Тому вважаємо, що це питання потребує докладнішого опрацювання. Оскільки й дієслівні префікси **від-** й **роз-** застосовують на позначення зворотної дії, доцільно порівняти ці одиниці та визначити їхню специфіку в термінотворенні.

Як нам видається, формулювання «зворотне значення» та «повернення до попереднього стану» є різними назвами однієї семантичної групи дієслів. У цьому дослідженні послугуватимемося поняттям «зворотне значення». Відповідне поняття

досить широке і охоплює значну кількість дієслів. До цієї групи можна зарахувати більшість лексем з *від-* та *роз-*, що мають словотвірні антоніми з префіксами *за-*, *з-* (*с-*), *при-* тощо. Пропонуємо обмежитися лише тими дієсловами, що називають дію чи процес, для здійснення якого спершу має відбутися інша дія, протилежна за значенням, наприклад, *зачинити* – *відчинити*, *занютувати* – *рознутувати*, *заклепати* – *розклепати*.

У працях В. Ільїна, В. Русанівського, С. Соколової описано загальнономовне дієслівне префіксальне словотворення української мови [8; 23; 26]. Термінотворенню відповідної групи лексики присвячено менше уваги. У цій праці проаналізуємо маловивчений аспект – дієслова-терміни із префіксами *від-*, *роз-*, що позначають «зворотну дію». Наша мета – простежити закономірності уживання префіксів *роз-*, *від-* для творення дієслів зі значенням «зворотна дія» у словниках 20-х – першої половини 30-х рр. ХХ ст. Поставлена мета передбачає розв'язати такі завдання: 1) вказати словотвірні моделі для префіксів *роз-*, *від-*, у яких ці морфемні позначають зворотну дію; 2) визначити продуктивність відповідних моделей словотворення; 3) порівняти словотвірні властивості обох префіксів. **Об'єктом** дослідження є дієслівні терміни з префіксами *роз-*, *від-*, що мають семантику "зворотна дія", без постфікса *-ся*, а **предметом** – застосування словотвірних моделей з відповідними одиницями в термінотворенні 20-х – першої половини 30-х рр. ХХ ст.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. 1. Виявлено такі префіксальні моделі дієслівного термінотворення з морфемою *від-* (*віді-*, *од-*, *оді-*):

1.1. «Від'єднувати / від'єднати від об'єкта певну деталь, частину тощо»: *від(од)кручувати / від(од)крутити*, *від(од)вірчувати / від(од)верітати*, *від(од)шрубувати / від(од)шрубувати*, *відтвинчувати / відтвинтити*, *відколювати / відколоти*, *відліплювати / відліпити*, *віклеювати / відклеїти*. На попередню дію вказують дієслова з префіксами *при-*, *за-*: *прикручувати / прикрутити*, *пришрубувати / пришрубувати*, *зашрубувати / зашрубувати*, *затвинчувати / затвинтити*, *притвинчувати / притвинтити*, *приклеювати / приклеїти*, *заклеювати / заклеїти*.

1.2. «Робити / зробити вільним доступ до об'єкта, відхиливши чи усунувши що-небудь із поверхні»: *відчиняти / відчинити*, *відтикати / відіткнути (пляшку)*, *від(од)микати / віді(оді)мкнути (двері)*, *одпирати / одперти*, *відтуляти / відтулити (заслонку, трубу)*,

відкорковувати / відкоркувати, відпломбовувати / відпломбувати. Попередню дію представлено дієсловами з префіксом *за-*: *зачиняти / зачинити, закорковувати / закоркувати, замикати / замкнути, затуляти / затулити, запломбовувати / запломбувати.*

1.3.а. «Позбавлятися / позбавитися від певної властивості» – для неперехідних дієслів: *від(од)тавати / від(од)танути, від(од)мерзати / від(од)мерзнути.*

1.3.б. «Позбавляти / позбавити об'єкт від певної властивості» – для перехідних дієслів: *відбарвлювати / відбарвити, відзаразнювати.*

Попередню дію для обох словотвірних моделей представлено дієсловами з префіксом *за-*: *замерзати / замерзнути, забарвлювати / забарвити, заражати, заражувати / заразити.*

Продуктивними виявилися словотвірні моделі (1.1) та (1.2). Кількість таких дієслів становить 47,37 % та 42,11 % відповідно. Модель (1.3.а) і (1.3.б) представлено лише кількома лексемами (5,26 % і 5,26 %).

2. Префікс *роз-* (*розі-*) бере участь у таких словотвірних моделях:

2.1. «Розкладати / розкласти об'єкт на частини»: *розбирати / розібрати, розгвинчувати / розгвинтити, розлучати / розлучити, розклеювати / розклеїти, розклепувати / розклепати, рознютовувати / рознютувати, розклинцюувати / розклинцювати.* Попередню дію називають дієслова з префіксами *за-*, *з-(с-, зі-)*, *при-*: *збирати / зібрати, затгвинчувати / затгвинтити, заклеювати / заклеїти, занютовувати / занютувати, притгвинчувати / притгвинтити.*

2.2. «Роз'єднувати / роз'єднати об'єкти, що містяться у безпосередній близькості»: *розв'язувати / розв'язати, розгинати / розігнути, розгортати / розгорнути, розсувати / розсунути (трубу, рейку), розплющувати / розплющити (очі), розтулити, розмотувати / розмотати стрічку.* На попередню дію вказують лексеми з префіксами *за-*, *з-(с-, зі-)*: *зав'язувати / зав'язати, згинати / зігнути, згортати / згорнути, заплющувати / заплющити.*

2.3. «Позбавляти / позбавити об'єкт від певної властивості»: *розкисл(н)увати / розкисл(н)ити, розряджати / розрядити, розладжувати / розладити, розстроювати / розстроїти.* Попередню дію позначають дієслова з префіксами *о-*, *за-*, *на-*: *окислювати / окислити, заряджати / зарядити, наладжувати / наладити.* На відміну від словотвірної моделі (1.3) для більшості дієслів з префіксом *роз-* притаманна додаткова семантика деструктивності, а

відповідна дія супроводжується негативними наслідками. Однак це стосується не всіх дієслів. Деякі мають нейтральне значення, наприклад, *розкисл(н)ювати / розкисл(н)ити, розморозувати / розморзити*.

2.4. «Звільняти / звільнити простір чи поверхню»: *розвантажувати / розвантажити, розкопувати / розкопати, розривати / розрити*. Попередню дію представлено дієсловами з префіксом **за-**: *завантажувати / завантажити, закопувати / закопати*.

Не у всіх дієсловах семантику префікса можна визначити точно. Наприклад, дієслово *розмотувати / розмотати* можна зарахувати до словотвірних моделей (2.2) і (2.4.). Пор.: *Он уже аварійна бригада розмотує товсту брезентову кишку, щоб вмикати ще одну помпу* [25, 8, с. 748] і *Тимко теж зняв кожушок, кашкет і розмотав з шії рушника* [25, 8, с. 748]. У перекладних словниках до таких дієслів не завжди вказано коментар, що пояснює їхнє значення. Тому такі дієслова вважаємо багатозначними й аналізуємо їх у межах обох словотвірних моделей. Безумовно, полісемія на рівні однієї терміносистеми – це явище не бажане [17, с. 9], тому в термінологічних словниках біля таких дієслів варто подавати коментар або вказувати словосполуки та приклади, які розкривають зміст дієслівного терміна.

Серед словотвірних моделей з префіксом **роз-**, що у своєму значенні мають сему «зворотна дія», найпродуктивнішою є модель (4.1) – 55,81 %, досить вживаною є модель (4.2) – 30,24 %. Малопродуктивними виявилися словотвірні моделі (4.3) і (4.4) – 4,65 % і 9,30 % відповідно.

Порівнявши моделі термінотворення для префіксів **від-** та **роз-** виявили, що, хоча вони мають спільну сему «зворотна дія», кожен із них додає до дієслова різних значень. Зазвичай слова з префіксом **від-** вказують на спрямування дії на певну частину об'єкта, а з префіксом **роз-** – на охоплення дією всього об'єкта. Це помітно на прикладі словотвірних моделей (1.1) і (2.1). У дієсловах зі значенням «позбавляти / позбавити об'єкт від певних властивостей», повернувши його до попереднього стану, префікс **роз-**, на відміну від **від-**, досить часто додає негативного відтінку. Цього не відбувається лише в обмеженій кількості дієслів, де обидва префікси виступають як синоніми. Отримані результати відповідають спостереженням М. Кронгауза щодо російської мови про те, що різні префікси майже

ніколи не використовують для утворення синонімічних дієслів [15, с. 111].

Не всі префіксальні дієслова, що їх дослідники вивчають у межах семантичної групи «зворотна дія», актуалізовано в термінології. Наприклад, у термінологічних словниках не натрапили на дієслова, що позначають дію, спрямовану на «заперечення зробленого раніше» (*відучити, відрадити*) [26, с. 205]. Лише однією лексемою (*відбудувати*) представлено дієслова, що позначають «повторне виконання дії» [26, с. 205]. У загальнолітературній мові дієслів із цим значенням більше: *відвоювати, відтворити, відновити*. Отже, аналіз термінологічного дієслівного словотворення у зіставленні з загальномовним потребує подальшого опрацювання.

Висновки та перспективи подальшого дослідження.

Підсумовуючи зауважимо: результати нашого дослідження засвідчують, що й *від-*, й *роз-* використовують на позначення зворотної дії. Проте кожен із цих префіксів, окрім вказаної семантики, додає до дієслова різних значень. Тобто ці префікси не можна вважати абсолютними синонімами. Обидві префіксальні морфеми застосовують для творення дієслів зі значенням «позбавляти / позбавити об'єкт від певної властивості», коли результат такої дії не передбачає негативних наслідків. Однак це характерно для незначної кількості лексем. Наше дослідження стосувалося лише термінологічних словників 20-х – першої половини 30-х рр. ХХ ст. Наступним кроком у вивченні семантики префіксів *від-* та *роз-* може бути дослідження відповідної групи лексем у словниках інших періодів. На нашу думку, це дасть змогу визначити закономірності термінотворення на різних етапах українського термінознавства та проаналізувати вплив мовних і позамовних чинників на розвиток терміносистеми.

ДЖЕРЕЛА

1. Курило О. Словник хімічної термінології (проект) / О. Курило. – К. : Ін-т енцикл. досліджень НАН України ; ТОВ «Основа-Принт», 2008. – 120 с.
2. Медичний російсько-український словник / [упоряд. В. Кисільов]. – К. : Ін-т енцикл. досліджень НАН України ; ТОВ «Основа-Принт», 2008. – 172 с.
3. Полонський Х. Словник природничої термінології (проект) / Х. Полонський. – К. : Держ. вид-во України, 1928. – 262 с.
4. Російсько-український словник : у 4 т. / [ред. А. Кримський, С. Єфремов] [Електронний ресурс]: Електронна версія російсько-українського

- словника А-П / [підг. О. Телемко]. – К. : Червоний шлях, 1924–1933. – Режим доступу: <http://www.r2u.org.ua> – Назва з екрана.
5. Словник гірничої термінології / [упоряд. П. Василенко, І. Шелудько]. – К. : Ін-т енцикл. досліджень НАН України ; ТОВ «Основа-Принт», 2008. – 160 с.
6. Словник термінів педагогіки, психології та шкільного адміністрування / [упоряд. П. Горецький]. – К. : Ін-т енцикл. досліджень НАН України ; ТОВ «Основа-Принт», 2008. – 112 с.
7. Словник технічної термінології (загальний) (проект) / [укл. І. Шелудько, Т. Садовський]. – К. : ДВУ, 1928. – 588 с.
8. Словник технічної термінології. Мірництво / [упоряд. Ю. Трихвиль, І. Зубков]. – К. : Ін-т енцикл. досліджень НАН України ; ТОВ «Основа-Принт», 2009. – 168 с.
9. Словник фізичної термінології (проект) / [ред. В. Фаворський]. – К. : Ін-т енцикл. досліджень НАН України ; ТОВ «Основа-Принт», 2009. – 239 с.
10. Тутковський П. Словник геологічної термінології (проект) / П. Тутковський. – К. : Держ. вид-во України, 1923. – 201 с.
11. Шелудько І. Практичний словник виробничої термінології / І. Шелудько. – Харків : Держ. вид-во «Радянська школа», 1931 – 110 с.

ЛІТЕРАТУРА

1. Безпояско О. Морфеміка української мови / О. Безпояско, К. Городенська. – К. : Наукова думка, 1987. – 322 с.
2. Викорінити націоналізм у виробничій термінології // Українська мова у ХХ сторіччі : історія лінгвоциду [за ред. Л. Масенко]. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2005. – С. 249-254.
3. Возний Т. Словотвір дієслів в українській мові у порівнянні з російською та білоруською / Т. Возний. – Л. : «Вища школа», 1981. – 187 с.
4. Горпинич В. Українська словотвірна дериватологія / В. Горпинич. – Дніпропетровськ : ДДУ, 1998. – 185 с.
5. Грещук В. Український відприкметниковий словотвір / В. Грещук. – Івано-Франківськ : Плай, 1995. – 149 с.
6. Даниленко В. Русская терминология: опыт лингвистического описания / В. Даниленко. – М. : Наука, 1977. – 245 с.
7. Дрінов Делчо. Проти націоналізму в математичній термінології / Делчо Дрінов, П. Сабалдир // Українська мова у ХХ сторіччі : історія лінгвоциду [за ред. Л. Масенко]. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2005. – С. 219-234.
8. Ільїн В. Префікси в сучасній українській мові / В. Ільїн. – К. : Вид-во Академії Наук УРСР, 1953. – 164 с.
9. Калинович М. Ліквідувати націоналістичне шкідництво в радянській фізичній термінології / М. Калинович, Делчо Дрінов // Українська мова у ХХ сторіччі : історія лінгвоциду [за ред. Л. Масенко]. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2005. – С. 234-249.

10. Карпіловська Є. Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови: будова та реалізація / Є. Карпіловська. – К. : Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, 1999. – 187 с.
11. Карпіловська Є. Семантична дивергенція українських термінотворчих моделей у природничих науках / Є. Карпіловська, О. Кочерга, Є. Мейнарович // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія : «Проблеми української термінології». – Л., 2006. – № 559. – С. 3-6.
12. Клименко Н. Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови / Н. Клименко, Є. Карпіловська – К. : Наук. думка, 1998. – 161 с.
13. Ковалик І. Вчення про словотвір: Вибрані праці [упор. та авт. передмови В. Грещук] / І. Ковалик. – Івано-Франківськ ; Л. : Місто НВ, 2007. – 404 с.
14. Кочерга О. Префікси зі значенням завершеності дії в процесових термінах / О. Кочерга, Г. Ракшанова // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології». – 2011. – № 709. – С. 10-13.
15. Кронгауз М. Приставки и глаголы в русском языке: семантическая грамматика / М. Кронгауз. – М. : Школа «Языка русской культуры», 1998. – 288 с.
16. Лейчик В. Терминоведение. Предмет, методы, структура. – [3-е изд.] / В. Лейчик. – М. : Изд-во ЛКИ, 2007. – 256 с.
17. Лотте Д. Некоторые принципиальные вопросы отбора и построения научно-технических терминов / Д. Лотте. – М. – Л. : Изд-во АН СССР, 1941. – 23 с.
18. Наконечна Г. Українська науково-технічна термінологія: історія і сьогодення / Г. Наконечна. – Л. : Кальварія, 1999. – 110 с.
19. Пілецький В. Деякі лінгвістичні проблеми українського термінознавства / В. Пілецький // Український правопис і наукова термінологія: проблеми норми та сучасність: [матер. засідань Мовознавчої комісії і Комісії всесвітньої літератури НТШ у Львові 1996–1997 р.] / [відпов. ред. О. Купчинський]. – Л. : Наук. тов. ім. Шевченка у Львові, 1997. – С. 115-118.
20. Плющ М. Граматика української мови. Морфеміка. Словотвір / М. Плющ. – К. : Слово, 2010. – 328 с.
21. Процик І. Українська фізична термінологія на зламі ХІХ – ХХ століть: монографія / І. Процик. – Л. : Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2004. – 252 с.
22. Рембецька О. Взаємодія засобів із семантико-синакисчною функцією суб'єкта: афотреф. дис. ... канд. філол. наук.: спец. 10.02.01. «Українська мова» / О. Рембецька. – Кіровоград, 2004. – 19 с.
23. Русанівський В. Структура українського дієслова / В. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1971. – 313 с.
24. Симоненко Л. Лінгвістична проблема унормування наукової термінології / Л. Симоненко // Українська термінологія і сучасність. – К. : КНЕУ, 2007 – Вип. VII. – С. 21-25.

25. Словник української мови: в 11 т. / [ред. І. Білодід та ін.] – К. : Наукова думка, 1970–80.

26. Соколова С. Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові / С. Соколова. – К. : Наук. думка, 2003. – 283 с.

Руссу Анна. Специфика префиксов вид- и роз- в глагольных терминах со значением «обратного действия». Осуществлена попытка на материале словарей 20-х – первой половины 30-х гг. ХХ в. определить закономерности употребления префиксов вид- и роз- для обозначения «обратного действия» в глагольном терминологическом образовании. Проанализированы разные взгляды на возможность употребления префикса роз- в значении «обратного действия». Поскольку некоторые ученые считают, что на современном этапе под действием экстралингвальных факторов эта морфема вытеснила префикс вид-, целесообразно сравнить закономерности употребления обоих префиксов в разные периоды развития украинской терминологии. Мы ограничились периодом 20-е – первая половина 30-х гг. ХХ в. сделаны выводы, что и вид-, и роз- могут указывать на «обратное действие», но в большинстве случаев они имеют дополнительные значения и характеризуют действие с разных сторон. В ограниченном количестве слов эти префиксы приобретают одинаковое значение «лишать / лишать объект каких-либо свойств». Также сопоставлены данные о глагольном терминологическом образовании с современным общеязыковым словообразованием. Отмечено, что не все словообразовательные модели современного украинского языка актуализированы в глагольном терминологическом образовании 20-х – первой половины 30-х гг. ХХ в.

Ключевые слова: терминологическое образование, глагол, префикс, «обратное действие», 20-е – первая половина 30-х гг. ХХ в.

Roussu Anna. Peculiarities of Prefixes Vid- and Roz- in Verbal Terms, Denoting «Back Action». The article is aimed at the identification of prefixes vid- and roz- usage regularities in verbal terms, denoting «back action», noted in dictionaries of 20's – first part of 30's XXth century. Different views on ability to apply prefix roz- to denote «back action» are analyzed. As some scientists think that this prefix supplants prefix vid-, because of extralingual factors, it is appropriately to compare both prefixes' usage regularities in different ages of Ukrainian terminology. We restrict ourself by period of 20's – first part of 30's XXth century. The conclusion is that «back action» may be denoted by prefix vid- and roz-, but in the majority of cases, they have other meaning and characterize action in different way. In negligible quantity of words, these prefixes have the same meaning «to deprive of properties». Finding about verbal term-formation is compared with current standard language. It is developed that not all word-formation models of current Ukrainian language is used in verbal term-formation of 20's – first part of 30's XXth century.

Key words: term-formation, verb, prefix, «back action», 20's – first part of 30's XXth century.